

Natalia Wałdoch

ORCID 0000-0002-0103-1592

Poewangelicki szkieletowy kościół z końca XVII wieku w Jasieniu i jego wartość historyczno-emocjonalna

Streszczenie: Najstarszy zachowany na ziemi bytowskiej poewangelicki szkieletowy kościół z końca XVII wieku w Jasieniu znajduje się w przededniu planowanych na przyszłe lata skomplikowanych prac konserwatorskich. Inicjacja złożonego procesu mającego na celu zachowanie tej wyjątkowej budowli staje się więc doskonałą okazją do przybliżenia nośników historyczno-emocjonalnej wartości kościoła. Wartość ta stanowi jedno z pięciu kryteriów przyjętych w zabytkoznawczej analizie wartościującej, będącej pokłosiem szczegółowych badań historyczno-architektonicznych budowli. Jej wyłonione tu atrybuty potwierdzają istnienie nie tylko szeregu emocjonalnych, duchowych znaczeń, jakich nabrała przez minione wieki. Świadczą także o roli, jaką kościół odegrał w spajaniu więzi wspólnotowych.

Słowa kluczowe: architektura protestancka, budownictwo szkieletowe, wartości zabytkowe, kościół w Jasieniu (niem. Jassen)

Summary: The oldest preserved former protestant timber-framed church from the end of the 17th century in Jasień and its historical-emotional value

The oldest preserved former protestant timber-framed church from the end of the 17th century in Jasień, is on the eve of complex conservation work planned for the next few years. The initiation of the process aimed at preserving this unique building therefore becomes an excellent opportunity to introduce the carriers of the church's historico-emotional value. This value is one of the five criteria included in the analysis of monumental values, which is the result of a detailed historical-architectural survey of the building. The attributes identified demonstrate not only the range of emotional, spiritual meanings it has been endowed with over the centuries, but also the role it has played in cementing the bonds of the community.

Keywords: protestant architecture, timber-framed buildings, monumental values, church in Jasień

Wstęp

W procesie ochrony dziedzictwa architektonicznego zabytkoznawcza analiza wartościująca odgrywa niezwykle ważną rolę. Poprzez wskazanie najważniejszych wartości, których istnienie warunkowane jest szczególnie autentycznością i integralnością danego dzieła, wskazuje cele i kierunki wszelkich dalszych działań przy tych obiektach¹. Decyzja o przeprowadzeniu w najbliższej przyszłości prac konserwatorskich poewangelickiego szkieletowego kościoła z końca XVII wieku usytuowanego w Jasieniu (niem. Jassen) (woj. pomorskie, powiat bytowski) jest doskonałą okazją, aby pokusić się o podjęcie próby identyfikacji nośników wartości historyczno-emocjonalnej tego obiektu². I taki właśnie cel ma niniejszy artykuł. Dla lepszego zrozumienia kontekstu historycznego w treści przywołane zostaną także najważniejsze fakty z historii wsi i kościoła.

Wskazana w tytule artykułu wartość stanowi, obok wartości historyczno-naukowej, artystycznej, estetycznej i użytkowej, jedno z głównych kryteriów zabytkoznawczej analizy wartościującej, będącej pokłosiem szczegółowych badań historyczno-architektonicznych budowli³. Pod tym pojęciem kryje się świadectwo pamięci o ważnych wydarzeniach i postaciach, pozwalające lepiej zrozumieć historię danego miejsca i regionu, a przede wszystkim umożliwia jego mieszkańcom utożsamianie się z własnym dziedzictwem. Wartość historyczno-emocjonalna nabiera wyjątkowego znaczenia, gdy w dziele architektury odsłania się „wartość symbolu”, determinanty będącej podstawą sił spajających więzi międzyludzkie i kształtujących tożsamość kulturową danej społeczności. Wreszcie może być owa wartość wyrażona także poprzez „wartość dawności” odczytywaną w śladach upływającego czasu i historycznych

¹J. Tajchman, *Konserwacja zabytków architektury – uwagi o metodzie*, „Ochrona Zabytków” 1995, nr 2, s. 152; J. Tajchman, *Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących zabytków architektury i budownictwa*, Toruń–Warszawa 2014, s. II.

²Ł. Zołtkowski, *Na kościoły, remizę strażacką i Dom Pomocy Społecznej*, „Kurier Bytowski” 2023, nr 29, s. 7.

³Badania historyczno-architektoniczne przeprowadzone zostały w ramach pracy dyplomowej autorki – N. Wałdoch, „Poewangelicki kościół szkieletowy w Jasieniu pw. Bożego Ciała z końca XVII wieku, jego powstanie, historia przekształceń w świetle źródeł historycznych i badań architektonicznych oraz problematyka konserwatorska”, t. I-III, praca magisterska napisana pod kier. dr hab. arch. inż. Ulricha Schaafa, UMK w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych, Katedra Konserwatorstwa, Toruń 2022, mps w zbiorach Katedry Konserwatorstwa UMK. Zabytkoznawczą analizę wartościującą przeprowadzono według zaktualizowanego przez Janusza Krawczyka schematu wartości Waltera Frodla, praktykowaną na kierunku Ochrona Dóbr Kultury na Wydziale Sztuk Pięknych UMK w Toruniu.

nawarstwieniach⁴.

Il. 1: Jasień, widok kościoła od strony północno-zachodniej (fot. N. Wałdoch 2021).

Zarys dziejów wsi i kościoła w Jasieniu

Od końca XV stulecia Jasień wraz z przynależnymi dobrami ziemskimi był własnością kaszubskiej rodziny szlacheckiej Wussowów mieszkającej w ziemi łęborskiej⁵. W 1764 roku nabył ją przedstawiciel pomorskiego rodu Lorenz Heinrich von Puttkammer⁶. Po jego śmierci w 1782 roku majątek po nim odziedziczył jego młodszy brat Georg Dietrich von Puttkammer. W 1790 roku z wyjątkiem Jasienia i osady Neuen-dorf (Nowa Wieś) dziedziczone ziemie odsprzedał Josephowi von Łaszewskiemu⁷. Spadkobiercą Georga Dietricha został w 1794 roku jego syn Georg Wilhelm Svenzo von Puttkammer. W 1832 roku w posiadanie majątku wszedł zięć Georga, Eduard Salmuth – radca rejencji szczecińskiej. Po nim od 1852 roku następnymi posiadaczami dóbr byli kolejno: landrat Braun (1852-1854), Herman Jacob von Roy i Georg Rudolf Redlich (1854-1856), August Bethge i Friedrich Wilhelm Moritz Kette (1856-1858)⁸. Od 1858 roku wyłącznym dysponentem Jasienia

⁴J. Krawczyk, *Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej*, „AUNC. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, t. XLIV, Toruń 2013, s. 524.

⁵Nazwisko Wussow pierwotnie brzmiało Ossowsky i wywodziło się od nazwy miejscowości Osowo Łęborskie (niem. Wussow) – P. Pragert, *Herbarz szlachty kaszubskiej*, t. 3, Gdańsk 2009, s. 125-126.

⁶H. Gribel, *Statistik des Bütower Kreises*, Bütow 1858, s. 99.

⁷Z. Joskowski, *Nowo odkryty kompleks archeologiczny na pograniczu Mydlity, gm. Czarna Dąbrówka, i Nowej Wsi, gm. Parchowo*, „Nasze Pomorze” 2013, nr 15, s. 24.

⁸H. Gribel, op. cit., s. 99; L. Ledebur, *Adelslexikon der Preußischen Monarchie*, Bd. 2, Berlin

został Kette. W 1890 roku własność zakupił Robert Schrader. Ostatnim szlacheckim właścicielem dóbr Jasień był hrabia Kuno Eckbrecht von Drückheim, który nabył je w 1910 roku⁹. W jego posiadaniu znajdowały się do 1934 roku, kiedy to z powodu zadłużenia majątek przejął skarb państwa.

Fundację pierwszej budowli sakralnej w Jasieniu przypisuje się Hansowi Wussow. W 1584 roku wznosił on kaplicę rodową, po której do dziś zachowała się m.in. krypta grobowa oraz dzwon. Ponad 100 lat później na miejscu kaplicy zbudowano kościół. Jak informuje wieńczący wieżę kościoła wiatrowskaz, został on ufundowany w 1699 roku przez Mikołaja Wawrzyńca Wussow. Po sprzedaży części majątku, od 1790 roku pieczę nad kościołem sprawowało dwóch patronów – właściciel ziemski z Jasienia oraz z Mydlity (niem. Buchwalde).¹⁰ Do 1810 roku nabożeństwa w pomyskiej parafii odprawiano w języku rodzimym – kaszubskim, wówczas identyfikowanym jako dialekt języka polskiego. Kościół w Jasieniu, do momentu utworzenia odrębnej parafii w 1894 roku, był filiałem ewangelickiego kościoła parafialnego w Pomysku Wielkim (niem. Gross Pomeiske)¹¹. Status kościoła parafialnego utrzymał do 1945 roku.

Wraz z końcem II wojny światowej ziemie leżące na wschód od Odry i Nysy, zgodnie postanowieniem konferencji poczdamskiej, objęte zostały granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Równocześnie nastąpiła niemal całkowita wymiana ludności „Ziem Odzyskanych”, które przed 1945 roku stanowiły wschodnie prowincje Niemiec. Wśród nich znajdowała się Prowincja Pomorze (niem. Provinz Pommern), do której przynależała ziemia lęborsko-bytowska. W 1945 roku ewangelicki kościół w Jasieniu przejęli nowi osadnicy, adaptując go na świątynię katolicką i nadając wezwanie Bożego Ciała. W 1947 roku jako filię przyłączono go do samodzielnej placówki duszpasterskiej w Rokitach, (niem. Gross Ra-

1855, s. 320; R. Klempin, G. Kratz, *Matrikeln und Verzeichnisse der Pommerschen Ritterschaft vom XIV bis in das XIX Jahrhundert*, Berlin 1863, s. 568.

⁹G. Bronisch, W. Ohle, H. Teichmüller, *Kreis Bütow*, Stettin 1938, s. 216.

¹⁰N. Wałdoch, *Historia patronatu oraz budowy, przekształceń i remontów szkieletowego kościoła z końca XVII wieku pw. Bożego Ciała w Jasieniu w świetle źródeł historycznych i badań architektonicznych*, „Nasze Pomorze” 2023, nr 24, s. 181.

¹¹*Te Deum laudamus. Materialne świadectwa duchowości dawnych mieszkańców ziemi bytowskiej*, red. M. Kwaśkiewicz, Bytów 2020, s. 153.

kitt), przemianowanej w 1951 roku na parafię¹². Jej pierwszym administratorem został ksiądz Nikodem Stecura¹³.

Budowlę wraz przylegającą od zachodu wieżę zbudowano w konstrukcji szkieletowej na rzucie prostokąta od wschodu zamkniętego trój-bocznie (il. 1). W XVIII wieku kościół rozbudowano o lożę patro-nacką od strony południowej oraz zbudowano na nowo północne ściany korpusu, ponieważ pierwotne groziły zawaleniem. W 1810 roku prze-prowadzono generalny remont konstrukcji wieżowej. Po ponad 20 la-tach podejmowania wielokrotnych, bezskutecznych prób odstąpienia od obowiązku sfinansowania remontu i rozbudowy kościoła przez patrona z Mydlity, w 1819 roku, w miejscu wcześniejszej przybudówki, zostały wzniesione dwie loże patronackie oraz zakrystia¹⁴. Kolejne prace na-prawcze wykonano w 1847 i 1864 roku. Ostatni znany remont przed wybuchem II wojny światowej przeprowadzono w 1925 roku. W jego zakres wchodziła wymiana więźby wieżowej oraz pokryć dachowych¹⁵. We wnętrzu odświeżono także ściany i elementy wyposażenia, które otrzymały dekoracje malarskie. Ich twórcą był cieszący się dużą renomą na Pomorzu malarz Hoffmann ze Stargardu¹⁶. W okresie powojennym kościół w 1959 roku poddano generalnemu remontowi, a ostatnie po-ważniejsze prace naprawcze miały miejsce w latach 80. i 90. XX wieku¹⁷.

Nośniki wartości historyczno-emocjonalnej kościoła w Ja-sieniu

Podjmując rozważania nad wartością historyczno-emocjonalną ko-ścioła w Jasieniu, jeden z pierwszych atrybutów o jakich należy wspo-mnieć, wiąże się z rodzimym językiem. Miejscowość Jasień położona

¹²E. Polakowska, *Kościół w Jasieniu*, praca napisana magisterska pod kierunkiem ks. G. Fąsa, Kolegium Teologii Katolickiej w Pelplinie. Punkt Wykładowy w Bytowie, Jasień 1995, mps. w zb. archiwum Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie, s. 25-26.

¹³B. Borzyszkowska, „Granica” niepodległości. *Wspomnienia mieszkańców Ziemi Bytowskiej z pierwszych dekad XX w. (część II)*, „Nasze Pomorze” 2023, nr 24, s. 62.

¹⁴N. Wałdoch, *Historia patronatu...*, s. 190.

¹⁵N. Wałdoch, *Pochodzący z końca XVII wieku poewangelicki kościół szkieletowy pw. Bożego Ciała w Jasieniu w świetle badań architektonicznych*, „Ochrona Zabytków” 2024, nr 1, s. 126.

¹⁶Engel, *Die Jassener Kirche*, „Unser Pommerland” 1925, H. 10/11, s. 443; R. Hardow, *Die 21. Kunstfahrt des Städtischen Kunstvereins Stolp. i. Pomm.*, „Stolper Greif. Heimatblatt für kulturelle Angelegenheiten von Stadt und Kreis Stolp”, 1926, s. 13.

¹⁷E. Polakowska, *Kościół w ...*, op. cit., s. 7–10, 26.

jest na ziemi bytowskiej, która podobnie jak ziemia lęborska od stuleci związana była z Pomorzem Zachodnim i stanowiła jego wschodnie pogranicze. To tutaj przez wieki ścierały się i przenikały między sobą elementy kultury niemieckiej i kaszubskiej. Świadectwo związanych z tym zjawiskiem przemian językowych, jakie nastąpiły na przełomie XVIII i XIX wieku na skutek germanizacji mniejszości narodowych w państwie pruskim odnajdujemy także w przeszłości kościoła.

Pierwsze próby wykluczenia mowy kaszubskiej z języka liturgicznego w parafii pomyskiej sięgają lat 70-tych XVIII wieku. Z chwilą przejęcia w 1774 roku kierownictwa nad dekanatem bytowskim przez Johanna Fridricha Fleischera, jedynym obowiązującym językiem liturgicznym miał zostać język niemiecki¹⁸. Protest przeciwko nowym zarządzeniom najsilniej zaznaczył się właśnie w miejscowości Jasień. Według przekazów ustnych, zwierzchnik dekanatu wprowadzający tam nowego niemieckojęzycznego pastora napotkał wartujących pod kościołem mieszkańców wsi, którym przewodził chłop o imieniu Leon. Na obraźliwe epitety skierowane w jego stronę, odpowiedział: „*niech nam wielbny nie ubliża od głupków z łaski bożej dopuszczonych do kościoła, ponieważ sam Marcin Luter mówił, że lud boży jest kościołem (...) Wiary my się nie wyrzekamy. Do kościoła chodzić chcemy, ale nauka tu ma być po naszymu głoszona, abyśmy nie byli jak te barany nierozumne co to nic pojąć nie mogą*”¹⁹. W dalszej części tej przemowy wielbny usłyszał, że protestujący przystaną na nowe warunki, jeśli on – jako osoba uczona i teolog – wytłumaczy im w zrozumiały sposób stwierdzenie, „*że Bóg jest jeden ale w trzech osobach*”²⁰. Niepotrafiący odpowiedzieć na to pytanie, upokorzony Fleischer odjechał wraz nowym pastorem. Tymczasem miejscowy chłop doskonale rozumiał, że: „*Pan Bóg tłumaczy im tę tajemnicę przez przyrodę. Woda może być lodem, ciecżą i parą cały czas będąc wodą*”²¹.

¹⁸Stanowisko diakona w dekanacie bytowskim J. F. Fleischer sprawował do 1776 roku – K. Meyer, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Bütow seit Einführung der Reformation bis zur Gegenwart*, „Bütower Anzeiger” 1929, s. 98; E. Müller, *Die evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, T. 2, Stettin 1912, s. 62.

¹⁹M. Miler, *Zaczarowany kamień. Podania ziemi bytowskiej i miasteczkiej*, Gdynia 2004, s. 25.

²⁰Ibidem, s. 26.

²¹Ibidem, s. 21.

W zachowanych dokumentach archiwalnych nie odnaleziono wzmianek na temat tego wydarzenia. Nie zmienia to jednak faktu, iż w owym czasie duchowym zwierzchnikiem parafii był Martin Gottlieb Böhm znający bardzo dobrze język polski. Podobnie jak jego następcę – Samuel Tomaszczyk, który w swojej pracy duszpasterskiej propagował pamięć i tradycje kaszubskie²². Z chwilą zakupu szlacheckich dóbr w Jasieniu przez Puttkammerów, poglądy antypolskie znacząco się nasiliły. Nie ulegający wpływowi nowego patrona Tomaszczyk został przymusowo oddelegowany na inną parafię, a jego miejsce zajął w 1810 roku niemieckojęzyczny pastor Friedrich Wilhelm Enderwitz. Po wielu latach posługi duszpasterskiej w parafii pomyskiej przyznał, że odwołanie jego poprzednika wywołało liczne protesty i jeszcze przez długi czas miejscowi Kaszubi walczyli o powrót ich rodzimego języka do kościoła²³.

Śledząc przeszłość kościoła, wiadome jest, że jasięńska wspólnota przynajmniej jeszcze raz została wystawiona na próbę, tym razem w związku z zaistnieniem konfliktu z patronem. W 1890 roku wieś stała się własnością Roberta Schradera, który jako osoba sprawująca finansowy patronat nad kościołem dokładał wszelkich starań aby udaremnić planowane jeszcze przez jego poprzedników przemianowanie kościoła w Jasieniu na odrębną parafię. Wiernym, którzy mieli sprzeciwić się jego woli, groził nawet utratą pracy w folwarku. Jednak wbrew jego dezaprobach, kościół w Jasieniu ostatecznie erygowano na oddzielną parafię w 1894 roku. Niechcący pogodzić się z tym faktem patron, w dniu 17 listopada 1895 roku, kiedy miano wygłosić gościnne kazanie, nakazał zamknąć drzwi kościoła i cmentarną furtę. Lokalna społeczność tłumnie zgromadzona na nabożeństwo nie poddała się jego naciskom i wraz z pastorem oraz przy udziale żandarma otworzyła kościół²⁴.

Opisane powyżej wydarzenia dowodzą o silnym poczuciu wspólnotowości dawnych mieszkańców Jasienia i jego okolic. Świadczą też o ogromnym zaangażowaniu w zachowanie tego, co stanowiło o ich lokalnej toż-

²²Z. Szultka, *Język polski w Kościele ewangelicko-augsburskim na Pomorzu Zachodnim od XVI do XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 298; Z. Szultka, *Rola Kościoła Ewangelickiego w procesie germanizacji ludności kaszubskiej wschodniej części Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, „Studia Gdańskie” 1993, nr 9, s. 155.

²³Ibidem, s. 299.

²⁴E. Müller, op. cit., s. 77-78.

samości i wspólnym dobru. Na ziemi bytowskiej parafia pomyska była pierwszą, w której zaprzestano głosić Ewangelię w języku kaszubskim. Tradycja kultury kaszubskiej przetrwała jednak i nadal stanowi ważny element życia społecznego tego regionu także w sferze religijnej. Co pewien czas w kościele odprawiane są nabożeństwa w języku kaszubskim, a uczestniczący w nich wierni, podobnie jak przy okazji świąt kościelnych, przyodziewiają na tę okoliczność ludowy strój (il. 2). Symbolem zaś dawnych, należących do ewangelickiej gminy mieszkańców Jasienia, jest dziś żelazny krzyż nagrobny o formie charakterystycznej dla tego obszaru, uwieczniony na tle kościoła na kilku przedwojennych materiałach ikonograficznych (il. 3, 10). W trosce o jego zachowanie w latach 70. XX wieku został on przeniesiony do Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie i stanowi obecnie element stałej wystawy etnograficznej poświęconej kulturze materialnej południowo-zachodnich Kaszub (il. 3).

Il. 2: Jasień, uroczystość Bożego Ciała w 2024 roku (fot. J. Wilma 2024)

W aspekcie wartości historyczno-emocjonalnej nie można także pominąć wydarzeń będących następstwem zbrojnej agresji Francji na niesprzymierzone z nią państwa Europy w pierwszej ćwierci XIX wieku. Cieśla Heinrich Westphal przeprowadzający w jasińskim kościele w 1810 roku remont konstrukcji wieżowej pozostawił oprócz swojego podpisu dodatkowo trzy inskrypcje, z których szczególnie dwie zdają się odnosić do osobistych doświadczeń rzemieślnika. Pierwsza z inskrypcji to fragment siedemnastowiecznego wiersza pruskiego poety Johanna Wil-

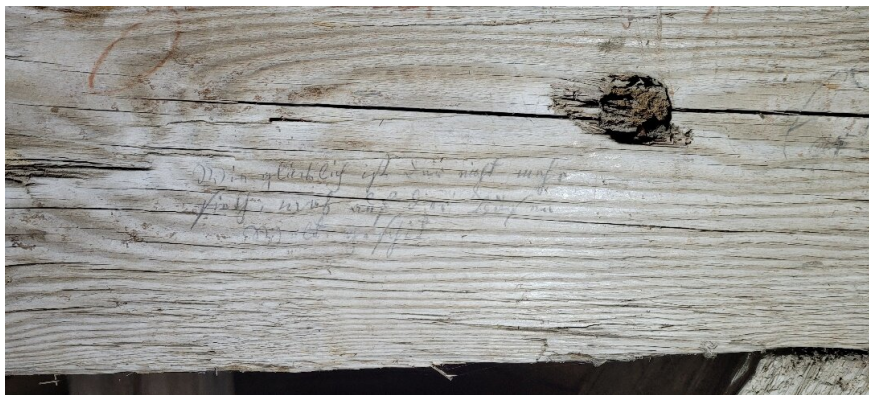
Il. 3: Po lewej: widok kościoła od strony zachodniej z widocznym na pierwszym planie żelaznym krzyżem nagrobnym, 1938, za: G. Bronisch, W. Ohle, H. Teichmüller, *Kreis Bütow*, Stettin 1938, kat. il.; po prawej: współczesna aranżacja krzyża ekspozowanego na wystawie etnograficznej w muzeum Zachodniokaszubskim w Bytowie (fot. N. Wałdoch 2022)

helma Ludwiga Gleims'a, która brzmi: „*Jakże szczęśliwy jest ten, który nie widzi, co się dzieje na tym złym świecie*” („*Wie glücklich ist der nicht mehr sieth, was auf der bösen Welt geschiht*”) (il. 4). Druga inskrypcja: „*Shczęśliwy jest ten, kto zapomina o tym, czego nie można zmienić*” („*Glücklich ist, wer vergisst, was doch nicht zu ändern ist*”) to cytat pochodzący z operetki Johanna Straussa zatytułowanej „Zemsta Nietoperza” (niem. „Fledermaus”)²⁵. Przypuszcza się, że autora inskrypcji głęboko poruszyły wydarzenia, których był świadkiem 3 lata wcześniej. W 1807 roku bowiem oblegająca Gdańsk armia Napoleona zajęła wschodnią część Pomorza Zachodniego, czyniąc z niej swoje wojskowe zaplecze²⁶. Dla ludności cywilnej tego obszaru czas ten wiązał się z licznymi niepokojami i aktami przemocy ze strony wroga.

Z okresem wojen napoleońskich związana jest również tablica dedykowana Ludwikowi Schmutte, należącemu do wspólnoty jasińskiej muszkietierowi poległemu w bitwie pod Lipskiem (il. 5). W maju 1813 roku, niespełna dwa miesiące po ustanowieniu w Prusach orderu Krzyża Żelaznego (niem. *Eiserne Kreuz*) przyznawanego za męstwo na polu bi-

²⁵ Jej premiera odbyła się w Wiedniu w 1784 roku. Autorami libretto byli Richard Genée i Karl Haffner.

²⁶ Z. Szultka, *W lennym i pełnoprawnym władaniu Brandenburgii-Prus (1657/1658-1772/1777-1815)*, [w:] *Historia Bytowa*, red. Z. Szultka, Bytów 1998, s. 94-95.

Il. 4: Jedna z dwóch sentencji napisanych przez cieślę Heinricha Westphala wykonującego w 1810 roku remont konstrukcji wieżowej kościoła (fot. N. Wałdoch 2021).

twy w walce o suwerenność i wolność kraju, Fryderyk Wilhelm III wydał rozporządzenie nakazujące fundację tablic upamiętniających śmierć wszystkich żołnierzy, którzy oddali życie w obronie ojczyzny²⁷. Dziś pomniki wojenne, powstałe w niemieckim kręgu kulturowym, określa się mianem „trudnego dziedzictwa”. Są one bowiem spuścizną, która na skutek zmian geopolitycznych i społecznościowych, straciła odbiorców i nosicieli pamięci o tych, którym te dzieła zostały dedykowane i w nowych warunkach zmieniły swoją narrację²⁸. Tablice, będące niegdyś nieodzownym elementem wyposażenia większości kościelnych wnętrz, stanowią współcześnie niewielki zespół obiektów, często ukrytych na kościelnych strychach a w najlepszym przypadku umieszczonych w lo-

²⁷ „Schlesische privilegierte Zeitung”, Nr. 63, 29-V-1813 r., s. 1137-1138. Oprócz królewskiej wdzięczności za ofiarę poniesioną dla dobra kraju z powodu niemożliwości odprawienia ceremonii pogrzebowej i tradycyjnego pochówku, tablice stały się alternatywą dla najbliższych uczcić pamięć członka rodziny. Uzewnętrzniały żal po jego stracie i przynosiły pocieszenie nadając sens kresu jego życia. Równocześnie eksponowane we wnętrzu kościoła niosły przesłanie dla zgromadzonej na nabożeństwie wspólnoty. Służba wymienionych na tych pomnikach mężczyzn przypominała największe poświęcenie jakie oddali dla wolności i niepodległości ojczyzny – U. Merle, *Denkmäler des Krieges im Dorf. Das Niederkaufunger Mahnmal von 1959 und seine Vorläufer*, „Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde” 2014, Bd. 119, s. 197.

²⁸ O powojennych losach pomników wojennych powstałych w niemieckim kręgu kulturowym czyt. m. in. [w:] K. Ćwiek-Rogalska, Jak badać pomniki ku czci poległych i zaginionych w I wojnie światowej na „Ziemiach Odzyskanych”, [w:] *Cmentarze i pomniki I wojny światowej po stuleciu. Stan badań i ochrony*, pod red. M. Karczewskiej, Białystok 2019, s. 161-175; T. M. Duchnowski, *Bohaterowie z Reszla i okolic. Tablica honorowa żołnierzy z parafii reszelskiej poległych w latach 1813-1815*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2019, nr 3, s. 476-496; W. Machura, *Dawne miejsca pamięci o żołnierzach na terenie powiatu słupskiego*, Słupsk 2011; M. Szajda, *Trudne dziedzictwo zawarte w kamieniu. Losy niemieckich pomników żołnierzy poległych w I wojnie światowej po 1945 r. na przykładzie Jeleniej Góry*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2018, nr 27, s. 147-174.

kalnych muzeach czy izbach pamięci. Także jasińska tablica została po 1945 roku wyniesiona na kościelne poddasze. Po wielu latach zapomnienia odnaleźli ją parafianie w czasie prac porządkowych. Wierni, kierując się przeświadczeniem, że upamiętnia ona osobę zmarłą, której niezależnie od tego, kim była należy się szacunek, przenieśli ją w bezpieczniejsze miejsce do czasu jej powrotu do kościoła. Taką postawę należy ocenić jako godną uznania. Jest ona jednocześnie wyrazem poszanowania świadectwa przeszłości i niezależnie od zmieniających się czasów i interpretacji, tablica dedykowana muszkieterowi Ludwikowi Schmulde pozostaje wciąż ważnym elementem krajobrazu kulturowego Jasienia i jego okolic.

Il. 5: Tablica upamiętniająca muszkietera Ludwika Schmulde pochodzącego z Łupawska, 1816, (fot. N. Wałdoch 2020). Obecnie znajduje się w Wiejskim Domu Kultury w Jasieniu

Przy identyfikacji nośników wartości historyczno-emocjonalnej ważne jest również odniesienie się do okresu powojennego. Koniec II wojny światowej był dla kościoła w Jasieniu, podobnie jak dla innych poewangelickich kościołów na „Ziemiach Odzyskanych”, początkiem nowej geopolitycznej i wyznaniowej rzeczywistości. Zupełnie jednak odmienne potoczyły się jego losy. Już w grudniu 1945 roku kościół został

uznany przez polską administrację za obiekt zabytkowy, na co niewątpliwie wpływ miało pismo Jana Lublewskiego – wójta gminy Jasień. Na prośbę Referatu Kultury i Sztuki funkcjonującego przy Starostwie Powiatowym w Bytowie o nadesłanie wykazu zabytków w celu sporządzenia ich rejestracji, odpowiedział on następującymi słowami: „*W miejscowości Jasień znajduje się kościół pobudowany według krążącej legendy w 1396, kryty trzcina, ściany tak zwane (mur pruski) [...]. ... według krążącej legendy są grzebani na [...] cmentarzu [przykościelnym] dawniejsi Polacy katolicy, ponieważ kościół miał być pobudowany przez Polaków katolików, a później zajęty przez protestantów*”²⁹. Informacja ta nie znajduje jakiegokolwiek potwierdzenia w źródłach, jednak przypisanie budowli znamion polskości uchroniło ją, w przeciwieństwie do wielu innych tego typu budowli na Pomorzu, przed rozbiórką lub dewastacją. W owym czasie bowiem częstokroć szlachetne postulaty konserwatorskie spotykały się z ostrą krytyką przychylnych komunistycznej władzy rzeczoznawców, którzy w formułowanych przez siebie dokumentach nawoływali, aby „*obrzydliva architektura prusko-protestancka [...], którą właściwie należy przeprojektować ze względów estetycznych oraz ogólnopństwowych, [...] nie prusaczył[a] nadal krajobrazu polskiego*”³⁰. Sporządzony przez Lublewskiego dokument wpłynął również w latach 60-tych na ocenę władz ministerialnych. Te, będąc „*w posia-*

²⁹ Archiwum Państwowe w Koszalinie, Oddział w Słupsku, Starostwo Powiatowe w Bytowie, sygn. 335, k. 3.

³⁰ K. Bastowska, *Z dziejów zabytkowych świątyń dawnego województwa koszalińskiego w latach 1945-1989*, [w:] *Historia i kultura ziemi sławieńskiej*, t. II, red. W. Rączkowski, J. Sroka, Sławno 2003, s. 222. Krystyna Bastowska ustaliła, iż w latach 1946-1989 rozebraniu uległo 101 budowli sakralnych, w tym aż 90 znajdujących się na obszarze wiejskim województwa koszalińskiego. Wśród nich znalazło się 37 kościołów wzniesionych w konstrukcji szkieletowej. Według badań Janiny Kochanowskiej natomiast, w sporządzonym w 1954 roku przez urzędników państwowych wykazie kościołów przeznaczonych na cele gospodarcze lub na całkowitą rozbiórkę z obszaru województwa szczecińskiego znalazło się 266 świątyń. Z nich do 1955 roku, a więc w ciągu zaledwie dwunastu miesięcy zburzono aż 95. W ramach wspomnianych akcji rozebrany został m. in. jeden z najstarszych kościołów szkieletowych na Pomorzu Zachodnim kościół w Kłaninie z 1588 roku – K. Bastowska, *Z powojennych dziejów zabytkowych świątyń dawnego województwa koszalińskiego*, [w:] *Koszalin i ziemia koszalińska. Historia i kultura. Materiały z I Konferencji Naukowej Koszalin, 27-28 września 2002 roku*, t. I, red. W. Łysiak, Koszalin 2003, s. 130; J. Kochanowska, *Losy zabytków sakralnych Pomorza Zachodniego podczas wojny i w pierwszych latach powojennych*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000, s. 223-225; J. Kochanowska, *Zniszczenia i przekształcenia wyposażenia zabytkowych kościołów na Pomorzu Zachodnim w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej. Uwarunkowania. Problemy badawcze*, [w:] *Kościół i sztuka pobraża Baltyku*, red. D. Murawska, Toruń 1998, s. 343, 345.

daniu wiadomości o istnieniu zabytkowego kościoła w m. Jasień [...] wybudowanego w XVI wieku przez miejscowych Kaszubów katolików, którzy nie chcieli uczęszczać do kościołów niemieckich”, skierowały do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków prośbę o oszacowanie wartości obiektu in situ ponieważ budowla ta – wymagająca remontu – „*uchodzi jako relikw sztuki budowlanej, ludowej kaszubskiej*”³¹.

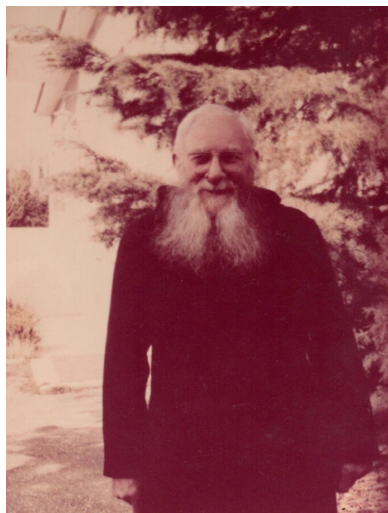
Na kartach historii powojennej jasińskiego kościoła jako duszpasterz cieszący się ogromnym uznaniem wśród miejscowej społeczności zapisał się także ks. Nikodem Stecura. Ten greckokatolicki ksiądz na tereny Pomorza został przesiedlony w ramach akcji „Wisła”³². W pamięci parafian był nie tylko troskliwym duszpasterzem i miejscowym medykiem³³. Jego ogromną zasługą było zdobycie środków na remont grożącej zawaleniem świątyni. Kierował on pisma z prośbą o wsparcie finansowe remontu kościoła do licznych instytucji, od których wielokrotnie otrzymywał odpowiedź odmowną. Jednakże dzięki uporowi oraz niezłomnemu przekonaniu, że cel ten uda się osiągnąć, w 1959 roku w kościele przeprowadzono najważniejsze prace i zabezpieczono konstrukcję³⁴.

³¹Kościół p.w. Bożego Ciała – akta urzędowe WUOZG DS z lat 1957-2007, pismo z 16.07.1960 r.

³²Nikodem Stecura urodzony 22 sierpnia 1895 roku we Lwowie, zmarł 6 lipca 1990 roku w Cyganku. Studyta, duchowny greckokatolicki, brytualista. Świecenia kapłańskie przyjął 16 lutego lub 16 kwietnia 1936 roku. Jak podaje inskrypcja zamieszczona na krzyżu nagrobnym, w okresie przedwojennym pełnił funkcję ihumena uniowskiej ławy. Według jednych źródeł ksiądz Nikodem Stecura do 1947 roku przebywał w domu zakonnym studystów we Florynce, następnie w ramach Akcji „Wisła” został przesiedlony na tereny Pomorza Zachodniego. Inne podają, że 16 października 1945 roku objął stanowisko wikariusza w Rzepinie i pełnił jednocześnie funkcję proboszcza w Boczewie. Od 25 marca 1948 roku do 1 lipca 1964 roku pracował jako proboszcz rzymskokatolickiej parafii w Rokitach, będąc równocześnie blisko związany ze społecznością ukraińską będącą wspólnotą chrześcijan obrządku bizantyńskiego deportowaną w latach 1947–1950 na tereny ziemi bytowskiej. Po 1964 roku sprawował posługę duszpasterską w różnych parafiach utworzonych na terenie Pomorza, Warmii i Mazur. Krótko przed śmiercią zamieszkał w domu zakonnym studystów w Cyganku utworzonym w 1990 roku. Został pochowany na przycerkiewnym cmentarzu – I. Hałagida, *Odnowienie duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce 1956-1957 (dokumenty)*, Warszawa 2011, s. 34; I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”. *Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896-1977)*, Warszawa 2008, s. 45; *Kronika parafialna parafii św. Katarzyny w Bytowie prowadzona przez ks. Władysława Natera*, 1947, rps. w zb. archiwum parafii p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej i Jana Chrzyciela w Bytowie, s. 99; R. R. Kufel, *Słownik biograficzny księży pracujących w Kościele gorzowskim 1945-1956*, T. III, Zielona Góra 2018, s. 272-273; D. Nowak, *Zarys dziejów parafii we Florynce (do 1951 roku)*, „*Півник Рухом Бурци*” 2018, P. 14, s. 120.

³³Kronika parafialna parafii św. Katarzyny w Bytowie prowadzona przez ks. Władysława Natera, 1947, rps. w zb. archiwum parafii p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej i Jana Chrzyciela w Bytowie, s. 99.

³⁴D. Ptaszyńska, *Prace konserwatorskie – województwo koszalińskie (1958-1967)*, „Ochrona Zabytków” 1968, nr 2, s. 65.

Il. 6: Ks. Nikodem Stecura, Biały Bór, 1985 r. (archiwum rodziny Wolskich z Rokit).

Wreszcie o ogromnym znaczeniu wartości historyczno-emocjonalnej kościoła w Jasieniu świadczą również jego cechy dawności. Te odnaleźć można między innymi w nietypowej bryle budowli, dachu krytym strzechą, zewnętrznym licu ścian i ich zauważalnych gołym okiem pochyłościach czy poddanej wiekowej już próbie czasu powierzchni elementów drewnianych (il. 1). O wieku budowli wciąż przypomina także wieńczący kościelną wieżę wiatrowskaz z datą „1699” i inicjałami fundatora (il. 7). Podziw dla dawnego kunsztu rzemiosła ciesielskiego wzbudza nadto widok więźby dachowej (il. 8) czy przestrzeń wieży. Tu, jak i we wnętrzu świątyni, świadectwo upływającego czasu manifestuje się chociażby we wciąż dobrze widocznych śladach ręcznej obróbki drewna (il. 9) czy pozostawionych przez rzemieślników inskrypcjach.

Jasieński kościół już w okresie przedwojennym wzbudzał podziw i cieszył się dużym zainteresowaniem jako wówczas już ponad dwustu-letnia budowla. Świadczyć może o tym np. wypowiedź pastora superintendenta Engela na łamach czasopisma „Unser Pommerland”, która brzmiała: *„kto przybył do Jasienia i zachwycił się falami dużego, pięknego jeziora z licznymi wyspami, nie powinien pominąć starego kościoła,*

Il. 7: Jasień, kościół pw. Bożego Ciała, na zdjęciu widoczny wieńczący kościelną wieżę wiatrowskaz z datą „1699” i inicjałami fundatora (fot. N. Wałdoch 2020).

Il. 8: Jasień, kościół pw. Bożego Ciała, widok na więźbę dachową z przestrzeni wieży (fot. N. Wałdoch 2021)

Il. 9: Jasień, kościół pw. Bożego Ciała, wewnątrz, fragment przedpiersia empory organowej z zachowanymi śladami ręcznej obróbki drewna będących nośnikami wartości dawności (fot. N. Wałdoch 2022)

który stał się jednym z zabytków dzielnicy”³⁵. Z kolei Richard Zenke³⁶ (jeden z czołowych pomorskich malarzy pocz. XX wieku) uznał jasieński kościół za najpiękniejszą tego typu budowlę szkieletową w powiecie bytowskim³⁷. Także Rudolf Hardow³⁸ (nauczyciel rysunku i badacz historii Pomorza) zauroczony okolicą i budynkiem kościoła uwiecznił go na swoim rysunku z 7 lipca 1924 roku (il. 10), a dwa lata później zabrał w to samo miejsce Miejskie Stowarzyszenie Sztuki ze Słupska³⁹. Współcześnie takim szczególnym wyrazem zachwytu nad obrazem starej budowli, wszak spotęgowanego upływem kolejnych dekad, jest m. in. wykorzystanie jej wizerunku w komiksie zatytułowanym *Wakacje w Raju* autorstwa Barbary Kosmowskiej i Romana Kucharskiego (il. 10)⁴⁰.

³⁵Engel, *Die Jassener...*, s. 443.

³⁶J. Kowalczyk, K. Kontowski, *Środowisko plastyczne Pomorza Środkowego w latach 1900-1939*, [w:] *Życie dawnych Pomorzan. Materiały z konferencji*, Bytów, 17-18 października 2002, red. W. Łysiak, Bytów-Słupsk 2003, s. 195.

³⁷R. Zenke, *Schrotholzbauten und Holzkirchen im Kreise Bütow*, „Unser Pommerland” 1925, H. 10/11, s. 433.

³⁸J. Kowalczyk, K. Kontowski, *Środowisko plastyczne...*, s. 185.

³⁹R. Hardow, *Die 21. Kunstfahr...*, s. 13.

⁴⁰B. Kosmowska, R. Kucharski, *Wakacje w Raju*, Bytów 2013, s. 13.

Il. 10: Szkic przedstawiający kościół w Jasieniu autorstwa Rudolfa Hardowa, 07.07.1924 r. (za: R. Hardow, G. Włodarska-Koszutowska [red.], *Słupsk i Pomorze w rysunku i grafice*, Słupsk 2008, s. 152).

Il. 11: Fragment komiksu pt. *Wakacje w Raju* autorstwa Barbary Kosmowskiej i Romana Kucharskiego, którego część fabuły rozgrywa się na tle wsi Jasień i budynku kościoła (B. Kosmowska i R. Kucharski, *Wakacje w Raju*, Bytów 2013, s. 13).

W kontakcie z rzeczywistym obrazem kościoła w Jasieniu chyba jednak najpiękniej osobista refleksja nad siłą i trwałością kościoła oraz związanej z nim wspólnoty chrześcijańskiej została wyrażona w wierszu ks. Alojzego Henela⁴¹:

Wyobrażam sobie
to budowanie dzwonnicy,
która miała strzec wioski,
kościół,
a nawet cmentarnych grobów –
Ile trudu,
ile wiedzy ciesielskiej,
ile czasu,
ile trudnych rozmów na temat dzieła,
które mieli stworzyć...

Zbudowali.
Postawili na górze krzyż,
osłonili wejście do świątyni,
a potem łatali,
poprawiali,
dokładali nowe deski...

A może właśnie tak buduje się
wszystko, co ma być trwałe,
wspólne,
co chroni i osłania...

⁴¹Alojzy Henel urodzony 16 kwietnia 1934 roku w Brzósce k. Częstochowy, zmarł 12 lipca 2024 roku w Krakowie. Duchowny rzymskokatolicki, od 1952 roku przynależący do Zgromadzenia Księży Misjonarzy św. Wincentego a Paulo. Świecenia kapłańskie przyjął 22 maja 1958 roku. W 1966 roku ukończył – otrzymując tytuł magistra w dziedzinie katechetyki – Katolicki Uniwersytet Lubelski. W 1980 roku uczestniczył w pertraktacjach z rządem dotyczących przywrócenia mszy radiowych w Polskim Radiu. W latach 1980-1986 pełnił funkcję przewodniczącego Redakcji Mszy Św. Radiowej, odprowadzanej w parafii Świętego Krzyża w Warszawie, której był jednocześnie proboszczem w latach 1975-1981. W latach 1986-1991 piastował stanowisko dyrektora domu Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo w Warszawie. W późniejszym okresie pracował jako rekolekcyjista w Krakowie-Strzelnicy, w Pabianicach, w parafii Świętego Krzyża w Warszawie i w parafii Najświętszej Maryi Panny z Lourdes w Krakowie. Zmarł w Domu Zgromadzenia Księży Misjonarzy w Krakowie. Został pochowany na cmentarzu Rakowickim. Ksiądz Alojzy Henel w okresie swojego ponad 65-letniego kapłaństwa poświęcił bardzo dużo uwagi działalności pisarskiej. Wydał szereg książek o tematyce rekolekcyjnej, był także autorem kilkudziesięciu tomików wierszy (*Alojzy Henel*, „Wikipedia: wolna encyklopedia”, wersja z 2024-07-18 01:50Z [dostęp: 2024-07-21]. https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Alojzy_Henel&oldid=74308297). Przywołany w treści artykułu wiersz został napisany podczas prywatnej wizyty w Jasieniu. Ten oraz kilka innych utworów zostało zamieszczone w rodzinnej kronice prof. Teresy Madeyskiej.

Zakończenie

Przywołane w treści artykułu nośniki wartości historyczno-emocjonalnej dowodzą ogromnego znaczenia kościoła w Jasieniu jako autentycznego świadectwa przeszłości tkwiącej nie tylko w jego strukturze ale przede wszystkim wyrażającej się emocjonalnymi, duchowymi znaczeniami nadanymi mu przez wieki. O ich randze świadczy chociażby rola, jaką odegrały w aspekcie identyfikacji przyczyniając się do poczucia tożsamości lokalnej społeczności. Duże znaczenie ma również wartość dawności odczytywana w śladach upływającego czasu i historycznych nawarstwieniach. Odwołując się do słów księdza Henela, te ostatnie nie są wyłącznie wynikiem dzisiejszego obrazu budowli lecz także odzwierciedlają sumę trudnych doświadczeń osób związanych z kościołem i gromadzącej się w jego wnętrzu wspólnoty, jeszcze silniej scalających jej więzi.

Bibliografia

Źródła i opracowania niepublikowane

1. Archiwum Państwowe w Koszalinie, Oddział w Słupsku, Starostwo Powiatowe w Bytowie, sygn. 335.
2. Kościół p.w. Bożego Ciała – akta urzędowe WUOZG DS z lat 1957-2007.
3. *Kronika parafialna parafii św. Katarzyny w Bytowie prowadzona przez ks. Władysława Natera*, 1947, rps. w zb. archiwum parafii p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej i Jana Chrzciciela w Bytowie.
4. E. Polakowska, *Kościół w Jasieniu*, praca magisterska napisana pod kierunkiem ks. G. Fąsa, Kolegium Teologii Katolickiej w Pelplinie. Punkt Wykładowy w Bytowie, Jasień 1995, mps. w zb. archiwum Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie.
5. N. Wałdoch, *Poewangelicki kościół szkieletowy w Jasieniu pw. Bożego Ciała z końca XVII wieku, jego powstanie, historia przekształceń w świetle źródeł historycznych i badań architektonicznych oraz problematyka konserwatorska*, t. I-III, praca mgr napisana pod kier. dr hab. arch. inż. Ulricha Schaafa, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych, Katedra Konserwatorstwa, Toruń 2022, mps w zb. Katedry.

Opracowania

1. Bastowska K., *Z dziejów zabytkowych świątyń dawnego województwa koszalińskiego w latach 1945-1989*, [w:] *Historia i kultura ziemi sławieńskiej*, t. II, red. W. Rączkowski, J. Sroka, Sławno 2003, s. 197-242.
2. Bastowska K., *Z powojennych dziejów zabytkowych świątyń dawnego województwa koszalińskiego*, [w:] *Koszalin i ziemia koszalińska. Historia i kultura. Materiały z I Konferencji Naukowej Koszalin, 27-28 września 2002 roku*, t. I, red. W. Łysiak, Koszalin 2003, s. 129-147.
3. Borzyszkowska B., „Granica” niepodległości. Wspomnienia mieszkańców Ziemi Bytowskiej z pierwszych dekad XX w. (część II), „Nasze Pomorze” 2023, nr 24, s. 41-63.
4. Bronisch G., Ohle W., Teichmüller H., *Kreis Bütow*, Stettin 1938.
5. Ćwiek-Rogalska K., *Jak badać pomniki ku czci poległych i zaginionych w I wojnie światowej na „Ziemiach Odzyskanych”*, [w:] *Cmentarze i pomniki I wojny światowej po stuleciu. Stan badań i ochrony*, pod red. M. Karczewskiej, Białystok 2019, s. 161-175.
6. Duchnowski T. M., *Bohaterowie z Reszla i okolic. Tablica honorowa żołnierzy z parafii reszelskiej poległych w latach 1813-1815*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2019, nr 3, s. 476-496.
7. Engel, *Die Jassener Kirche*, „Unser Pommerland” 1925, H. 10/11, s. 443-444.
8. Gribel H., *Statistik des Bütower Kreises*, Bütow 1858.
9. Hałagida I., *Odnowienie duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce 1956-1957 (dokumenty)*, Warszawa 2011.
10. Hałagida I., „Szpieg Watykanu”. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896-1977), Warszawa 2008.
11. Hardow R., *Die 21. Kunstfahrt des Städtischen Kunstvereins Stolp. i. Pomm.*, „Stolper Greif. Heimatblatt für kulturelle Angelegenheiten von Stadt und Kreis Stolp”, 1926, s. 12-13.
12. Hardow R., Włodarska-Koszutowska G. [red.], *Słupsk i Pomorze w rysunku i grafice*, Słupsk 2008.

13. Joskowski Z., *Nowo odkryty kompleks archeologiczny na pograniczu Mydlity, gm. Czarna Dąbrówka, i Nowej Wsi, gm. Parchowo*, „Nasze Pomorze” 2013, nr 15, s. 19-38.
14. Klempin R., *Kratz Gustav, Matrikeln und Verzeichnisse der Pommerschen Ritterschaft vom XIV bis in das XIX Jahrhundert*, Berlin 1863.
15. Kochanowska J., *Losy zabytków sakralnych Pomorza Zachodniego podczas wojny i w pierwszych latach powojennych*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000, s. 201-237.
16. Kochanowska J., *Zniszczenia i przekształcenia wyposażenia zabytkowych kościołów na Pomorzu Zachodnim w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej. Uwarunkowania. Problemy badawcze*, [w:] *Kościół i sztuka pobraża Bałtyku*, red. D. Murawska, Toruń 1998, s. 337-364.
17. Kosmowska B., Kucharski R., *Wakacje w Raju*, Bytów 2013.
18. Kowalczyk J., Kontowski K., *Środowisko plastyczne Pomorza Środkowego w latach 1900-1939*, [w:] *Życie dawnych Pomorzan. Materiały z konferencji, Bytów, 17-18 października 2002*, red. W. Łysiak, Bytów-Słupsk 2003, s. 175-195.
19. Krawczyk J., *Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej*, „AUNC. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, t. XLIV, Toruń 2013, s. 507-529.
20. Kufel R. R., *Słownik biograficzny księży pracujących w Kościele gorzowskim 1945-1956*, T. III, Zielona Góra 2018.
21. Kwaśkiewicz M. [red], *Te Deum laudamus. Materialne świadectwa duchowości dawnych mieszkańców ziemi bytowskiej*, Bytów 2020.
22. Machura W., *Dawne miejsca pamięci o żołnierzach na terenie powiatu słupskiego*, Słupsk 2011.
23. Merle U., *Denkmäler des Krieges im Dorf*, „Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde” 2014, Bd. 119, s. 195-214.

24. Meyer K., *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Bütow seit Einführung der Reformation bis zur Gegenwart*, „Bütower Anzeiger” 1929.
25. Miler M., *Zaczarowany kamień. Podania ziemi bytowskiej i miasteczek*, Gdynia 2004.
26. Müller E., *Die evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, T. 2, Stettin 1912.
27. Nowak D., *Zarys dziejów parafii we Florynce (do 1951 roku)*, „Пісник Руской Бурсы” 2018, P. 14, s. 105-123.
28. Ledebur L., *Adelslexikon der Preußischen Monarchie*, Bd. 2, Berlin 1855.
29. Pragert P., *Herbarz szlachty kaszubskiej*, t. 3, Gdańsk 2009.
30. Ptaszyńska D., *Prace konserwatorskie – województwo koszalińskie (1958-1967)*, „Ochrona Zabytków” 1968, nr 2, s. 55-73.
31. „Schlesische privilegierte Zeitung”, Nr. 63, 29-V-1813 r., s. 1137-1138.
32. Szajda M., *Trudne dziedzictwo zawarte w kamieniu. Losy niemieckich pomników żołnierzy poległych w I wojnie światowej po 1945 r. na przykładzie Jeleniej Góry*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2018, nr 27, s. 147-174.
33. Szultka Z., *Język polski w Kościele ewangelicko-augsburskim na Pomorzu Zachodnim od XVI do XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.
34. Szultka Z., *Rola Kościoła Ewangelickiego w procesie germanizacji ludności kaszubskiej wschodniej części Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, „Studia Gdańskie” 1993, nr 9, s. 153-181.
35. Szultka Z., *W lennym i pełnoprawnym władaniu Brandenburgii-Prus (1657/1658-1772/1777-1815)*, [w:] *Historia Bytowa*, pod red. Z. Szultki, Bytów 1998, s. 69-156.
36. Tajchman J., *Konserwacja zabytków architektury – uwagi o metodzie*, „Ochrona Zabytków” 1995, nr 2, s. 150-159.
37. Tajchman J., *Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących zabytków archi-*

tektury i budownictwa, Toruń–Warszawa 2014.

38. Wałdoch N., *Historia patronatu oraz budowy, przekształceń i remontów szkieletowego kościoła z końca XVII wieku pw. Bożego Ciała w Jasieniu w świetle źródeł historycznych i badań architektonicznych*, „Nasze Pomorze” 2023, nr 24, s. 179-200.
39. Wałdoch N., *Pochodzący z końca XVII wieku poewangelicki kościół szkieletowy pw. Bożego Ciała w Jasieniu w świetle badań architektonicznych*, „Ochrona Zabytków” 2024, nr 1, s. 115-132.
40. Zenke R., *Schrotholzbauten und Holzkirchen im Kreise Bütow*, „Unser Pommerland” 1925, H. 10/11, s. 429-434.
41. Zołtkowski Ł., *Na kościoły, remizę strażacką i Dom Pomocy Społecznej*, „Kurier Bytowski” 2023, nr 29, s. 7.

Netografia

- *Alojzy Henel*, „Wikipedia: wolna encyklopedia”, wersja z 2024-07-18 01:50Z [dostęp: 2024-07-21]. https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Alojzy_Henel&oldid=74308297

Natalia Wałdoch – magister nauk o sztuce, absolwentka Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu. Za pracę magisterską wyróżniona główną nagrodą w konkursie Generalnego Konserwatora Zabytków i Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków w 2022 roku. Aktualnie zatrudniona na stanowisku konserwatora zabytków w firmie specjalizującej się konserwacją zabytków kamiennych na terenie Szwecji. Jej główne przedmioty zainteresowań to sakralna architektura szkieletowa i XIX-wieczny detal architektoniczny.